

13. Фома Аквинский. Сумма теологии. Ч. I. Вопросы 1-43. – Киев: Эльга-Ника-центр; М.: Элькор-МК, 2002. – 560 с.;

14. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1966. – 623 с.

Надійшла до редколегії 11.03.14

Данильченко О.

Мотив греха в творчестве Тараса Шевченко: государственный аспект

В статье рассматривается представленный в творчестве Тараса Шевченко мотив греха как составляющая государственной концепции писателя, специфики его национального мышления и идей создания государства. Мотивы греха и наказания анализируются через призму христианского гуманизма Тараса Шевченко как основы его мировоззрения.

Ключевые слова: Тараса Шевченко, Украина, сакральная история, грех, наказание, покаяние, национальный лидер.

Danylchenko O.

The motif of sin in Taras Shevchenko's works: state-aspect

In Taras Shevchenko's works the motif of sin and punishment are interpreting sacral history and its consequences for the contemporaries and offsprings. Through the prism of personal and collective sins the artist considers the past, shows wide observation of present and future and implements it in Christian notions "sin – punishment – remorse – salvation". Personal or collective sin is presenting as a combination of personal sins referring to Ukraine. These sins include apostasy, betrayal, selfishness, cruelty, war, fratricide, revenge and passivity. Due to this images of national leaders in the poetry have archetypal fundamentals of heroes/ anti-heroes.

Key words: Taras Shevchenko, Ukraine, sacred history, sin, punishment, repentance, a national leader.

УДК 82:176.821.161.2 Шевченко

**Є. Лебідь, канд. філол. наук, наук. співроб.,
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України**

ХУДОЖНЯ МОДИФІКАЦІЯ ОБРАЗУ ВОРОГА У ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Завдання студії – дослідити природу та семантичне наповнення образу ворога у поетичному доробку Тараса Шевченка. Парадигма образу ворога розглядається у кількох планах: релігійному, психологічному та філософському. Окрема увага приділяється у статті аналізу дискурсу перманентного національного ворога в українській культурній традиції, який, не зважаючи на негативну конотацію, сприяв консолідації народу, віднайденню ним власного героїчного минулого. Тема ворожості історично тісно пов'язана з категорією "інакшості". Автор розглядає ідею "іншого" у текстах поета на основі філософських концепцій Ж.-П. Сартра та Е. Левінаса, а також з точки зору романтичного уявлення про "національне" як найвищу форму вираження "інакшості".

Ключові слова: ворог, ворожість (агресивність), інший, інакшість.

Сентенція "homo homini lupus est" розкриває природність існування ворожості у взаєминах між людьми. Тезу важко заперечити на емпіричному рівні, оскільки усім людям властиві егоїстичні риси, що в основі неспівмірні з "жертвовною взаємодією у стосунках Я і Ти" [3, 501]. Відтак, ворожість є паралельною формою відношень між людьми, поруч із любов'ю як її протилежністю.

У національних масштабах наявність образу ворога постає як необхідна умова існування та життєдіяльності самосвідомого суспільства. Із втратою зовнішнього ворога етнос частково втрачає волю до спротиву, ряд оборонних функцій, змінює стереотипи поведінки, й іноді деградує. Тому, кожна нація впродовж свого існування напрацьовує у культурі, політиці, літературі конкретний образ ворога. Актуальність виявлення механізмів його створення не викликає сумнівів; для літературознавства принципово розкрити певний комплекс конструкцій, художніх засобів формування образу, його конкретні риси та стереотипи в українській літературній традиції.

Предметом дослідження обрана поетична творчість Шевченка, яка, на нашу думку, містить приклади реалізації різних виявів образу ворога, зокрема і національного, що культивувався у віках і постійно актуалізувався за різних історичних обставин. Тема у шевченкознавстві не досліджена, тому потребує детального висвітлення і розкриття.

Завдання статті: стисло окреслити причини, природу та витоки ворожості (іноді – агресії) у людських взаєминах і виокремити образи ворогів у текстах Шевченка, осмислити особливості їх функціонування у його поезії. Також видається важливим визначити новаторство поета у створенні та використанні образу зовнішнього ворога в літературі з метою національної консолідації.

Образ постійного національного ворога – збірний, комплексний та вміщує у собі різні негативні прояви і риси. Зовнішній ворог – це загроза державотворчим і націєтворчим прагненням народу. Негативні стереотипи ворога змінюються в українській культурі й літературі залежно від історичної епохи. Т. Волкова, описуючи романтичне уявлення про "національне" як про вищу форму вияву "інакшості", зазначає, що представник чужого народу – це завжди "інший" [1, 84] із власною ментальністю та світоглядом. У поезії Шевченка зовнішній національний ворог-загарбник різноманітний – турок, поляк, москаль, німець, але його типологічні параметри завжди однакові: сила, жорстокість, антигуманність. Вороги "ревуть, лютують" [9, 237] як дикі звірі; вони – "чужі люди" [9, 93], які "роблять лихо"[9, 93], їх мета – грабунок і плюндрування України. Від зовнішнього ворога можна заховатися або захиститися на певний час, зменшивши прояви агресії, але

найдієвіший спосіб – перемогти ворога, знищивши його назавжди. У поезії "Холодний Яр" Шевченко закликає "одностаїне стати / На ворога лукавого, / На лютого ляха" [9, 356].

Тому, за слушним твердженням О. Глушко, автостереотип перманентного зовнішнього ворога:

- сприяє обґрунтуванню "континуїтету історії певного народу",
- інституціоналізації "довільної схеми минулого" [2, 136],
- у протистоянні з ним формується "новітня ідентичність й внутрішня позитивна семіотична компліментарність" націй [2, 136]. У творчості Шевченка "конструювання інакшості" [12, 137] (за М. Россом) виступає як чинник самоідентифікації: не-належність до "москалів" чи "ляхів" вказує на незалежність, окремішність власної нації.

Потрібно зауважити, що для поета ворог це не просто представник іншого народу; формування образу ворога у його текстах не цілком підпадає під традиційну схему поділу на "своїх" та "чужих" (за термінологією Б. Багадора "we" і "them", "the other") – розмежуванні, що ґрунтується на давній ідеологічній дихотомії: "between we, who are good, and them, who are evil" [11] ("між нами – хорошими, і ними – злими"). Для Шевченка національний ворог – це агресивно налаштована людина або група людей, чия мета – знищення України та українців. Б. Багадор, розмірковуючи про природу зовнішнього ворога та його особливості, робить низку важливих спостережень, зазначаючи, що для мобілізації національної ненависті ворог має бути репрезентований як грізний смертоносний агресор, порушник моральних норм, що є перепорою для реалізації цілей та ідеалів нації ("For mobilization of national hatred the enemy must be represented as a menacing, murderous aggressor, a satanic violator of the moral and conventional standards, an obstacle to the cherished aims and ideals to the nation as a whole and of each constituent part" [11]). Одним із таких національних ворогів є Катерина II у поемі-містерії "Великий льох", навіть посміхнутися їй смертний гріх, що не має прощення: "тая цариця – / Лютий ворог України, / Голодна вовчиця!" [9, 319].

Як противага образу національного ворога у текстах поета функціонує "образ чоловіка-воїна" [5; 92] (козака), знакової постаті героїчного минулого. Доречно зауважити, що воїн-захисник – є "культурною універсалією" [5, 92] для багатьох європейських літератур (виявлявся як образ богатира, лицаря etc). Образ козака у творах Шевченка формує еталон досконалості, ідеального захисника свого народу та Батьківщини. "Культурний герой" [5, 92] володіє комплексом рис – воїнських якостей, які повторюються у більшості текстів української літератури з XI по XIX ст. – фізична досконалість, мужність, витривалість, сила духу, кодекс честі та обов'язку перед

своєю державою і народом, готовність до жертви і самопожертви в ім'я Батьківщини, відданість своєму покликанню, беззастережна сміливість, незламність, повага до козацького побратимства та його законів. Дихотомія друг/ворог, чужі/свої дозволяє виокремити основні риси антипода, його негативні якості свідомо загострюються, яскравіше вимальовуються на тлі чеснот героя.

У поемі "Гайдамаки" Т. Шевченко теж називає імена воїнів-захисників України – "праведних гетьманів" (Остряницю, Наливайка, Трясила) та "славного Богдана", які були народними будителями, намагалися звільнити свою країну від чужоземного поневолення. Одразу зазначимо, що ставлення до Б. Хмельницького в пізніших творах Т. Шевченка ("Розрита могила", "Чигрине, Чигрине...", "Великий льох", "Стоїть в селі Суботові...", "Якби-то ти, Богдане, п'яний...") кардинально змінилося, оскільки поет зрозумів фатальну помилку гетьмана, який віддав Україну під владу Московії. Отож, у подальшій творчості Т. Шевченко чітко розділить усіх козацьких лідерів на тих, що були справжніми воїнами-лицарями і захисниками своєї держави (П. Полуботок – "Великий льох", Г. Лобода, П. Наливайко – "У неділеньку святую...", С. Палій – "Чернець") та зрадників, які ставили власні інтереси понад національні, державницькі (І. Самойлович – "Заступила чорна хмара", І. Нос – "Бували воїни й військовії свари..."). Узагальнений образ гетьмана-запроданця, який віддав свій народ на наругу ворогам, а відтак, не лише не виконав своєї функції захисника, а й призвів до братовбивчої війни, Т. Шевченко подає у поезії "За байраком байрак...": "Як запродав гетьман/ У ярмо християн,/ Нас послав поганяти./ По своїй по землі/ Свою кров розлили/ І зарізали брата" [10; 12].

Образ воїна-захисника у творчості поета корелює із образом могили. Обидва образи певною мірою універсалізуються у національній площині, перетворюються на символ минулої слави і волі України, які треба відродити у сучасності: "Усі ті могили... Оце воля спить!! Лягла вона славно, лягла вона вкупі/ З нами, козаками!.." [10; 224]. Відтак, український літературний нарратив доби Шевченка позначений ностальгією за втраченими здобутками доби Гетьманства. На зміну колишній величчю прийшов занепад: "А нині!./ Покрив еси знову / Срамотою свої люди,/ І вороги нові/ Розкрадають, як овець нас / І жеруть!.. Без плати/ І без ціни оддав еси / Ворогам проклятим" [9, 360].

І вороги, і герої у Шевченка діють методами насильства, їхні вчинки набувають деструктивного характеру, але у межах різних систем цінностей. Діяльність козаків освячена високою, благородною метою, визначеною як "протидія зовнішній агресії та

виховання таких членів суспільства, які могли б забезпечувати його нормальний розвиток" [5, 92]. У ситуації жорсткої національної конфронтації вчинки героїв спрямовані на захист своєї нації, позначені моральним релятивізмом, "вибірковим гуманізмом" [5, 93].

Національний ворог може бути і внутрішнім, прихованим або явним, – це свідомі запродавці й зрадники, які є частиною нації, але діють всупереч її інтересам, зазіхаючи на духовні та матеріальні цінності, колабораціонуючись із зовнішнім загарбником. Внутрішній ворог мінливий, він може користуватися різними масками, змінюючи для досягнення своїх цілей ідеологічні форми, образи. Приклад такого зрадництва, малоросійства, – це і "мерзенний" "землячок" із "циновими гудзиками" (комедія "Сон"), і позбавлені почуття патріотизму продажні гетьмани – "раби, подножки, грязь Москви" [9, 352], і "раби з кокардою на лобі! Лакеї в золотій оздобі" [10, 311]. Внутрішній національний ворог – "продукт" існування свого могутнього зовнішнього заступника, він завжди здійснює злочини супроти свого народу під його егідою та на його користь.

Шевченко також неодноразово звертає увагу й на звичайну, побутову ворожість у людських взаєминах, найточніше її розуміння поетом передано у вірші "Не так тії вороги". "Добрі люде" – це ті лицеміри, фарисеї, які, вдаючи порядність та щирість, використовують добрих і довірливих людей: "добрії люди –/ І окрадуть, жалкуючи,/ Плачучи, осудять" [10, 141]; їх мета – "з тебе сміятись,/ Щоб тебе добити" [10, 141]. Схоже розуміння зустрічаємо й у поезії "Чи то недоля та неволя": "А люде! <...>/ Вороги!!/ І люті, люті! ви ж украли,/ В багно погане заховали/ Алмаз мій чистий, дорогий,/ Мою колись святую душу" [10, 232].

Фундаментальний характер опозиції "Я–Ти", що може бути представлена як "Я–Інший" розкривається через "первісний інстинкт, за допомогою якого вона [людина – Є.Л.] себе стверджує через заперечення іншого" [3, 502]. На властиву всім людям антипатію до іншого вказує, на думку Г. Зиммеля, "надмірна цікавість, яку людина виявляє саме до страждань інших людей" [3, 501], яка мало споріднена із співчуттям, співпереживанням, а спрямована на задоволення хворобливого (патологічного – ?) інтересу до чужого горя. У 1 ред поеми "Москалева криниця" (1847) поет змальовує ситуацію, коли заздрісники спалили хату Максима, знищили все його майно, а "сусіди, і багаті/ І вбогі раділи" [10, 65], та ще й лицемірно "посходились жалкувати,/ Жалю завдавати" [10, 65].

За визначенням Е. Фромма агресія одного індивіда супроти іншого може бути доброякісна або злаякісна. Перша – має у своїй основі інстинкти, реакції на загрози – спрямована на захист життя. Злаякісна агресія (або інакше – агресія самоствердження) –

певний людський потенціал, що не має іншої мети, ніж жорстокість заради жорстокості. Бездумною, неаргументованою жорстокістю позначені дії головного героя у 2 ред. поеми "Москалева криниця" (1858), який чинить зло, посилаючись на свою диявольську суть ("Всюди люди, а я один/ Диявол проклятий!" [10, 243]). У героїнь Шевченка захисна агресія виникає спонтанно, коли вони, захищаючи своє життя і честь, підкоряються апіорному інстинкту боротьби, як одній із "первинних людських енергій" [3, 503] і фізично знищують ворога ("Слепая", "Княжна").

У текстах Шевченка є й інший, християнський вихід із протистояння з ворогом – це прощення. Скривджена паном Лукія (поема "Відьма") , яка втратила своїх дітей, молиться за нього: "Прийшла вона/ І у ногах стала,/ І нищечком за грішного/ "Отче наш" читала" [9, 392]. Звертаючись до свого помираючого кривдника жінка, знаходить слова примирення й прощення: "Я прощаю.../ Я давно простила...-/ І свічку дала в руки,/ І перехрестила./ Заснув ворог перед нею,/ Як тая дитина,/ А її за свою душу/ Молитись покинув" [9, 392]. На думку Е. Левінаса, ідеальні взаємини між особистістю та іншим – це "відповідальність", "співчутливе ставлення", вміння пробачати" [4, 78].

Проте, герої Шевченка живуть і діють не лише згідно суджень моральної філософії, що вбачає джерело саможертвності у "трансцендентних основах людського єства" [3, 501], але й на засадах злості, більше того – ненависті, до свого ближнього. Латентна ворожість людських стосунків у текстах Шевченка виявляється через заздрість, відсутність любові й співчуття до оточуючих. Сповнені осуду вороги-ненависники, що оточують Катерину з однойменної поеми. Героїня із своїм соромом змушена ховатися від них, а вони сміються за її спиною: "вороженьки/ Чинять свою волю –/ Кують речі недобрі" [9, 96]. Навіть рідні стають безжальними, виганяючи її з дитиною на вулицю, прирікаючи на загибель. Вчинок батьків Катерини, хоча й може бути пояснений родовим звичаєм, моральними законами тогочасного суспільства, засвідчує не просто відчуженість між близькими людьми, а їх ворожу налаштованість.

Бінарна позиція ворожості та любові глибоко закорінена у психології людини. Іноді ненависть виникає саме на ґрунті певної близькості, спільності інтересів, схожого спрямування діяльності, навіть зовнішньої подібності. Люди, у яких багато спільного, іноді перетворюються на непримиренних ворогів. З цієї точки зору особливо жорстокими в текстах поета бувають сімейні конфлікти у родинно-ворожих парах: мати-донька ("Утоплена"), батько-донька ("Княжна"). Як писав Ж.-П. Сартр, "інший – це смерть моїх можливостей" [6, 253], саме такою думкою перейнята мати Ганнусі

(балада "Утоплена"): "Мати в'яне,/ Дочка червоніє" [10, 204]. Темна сила ненависті спотворює її психіку, спричиняє до неаргументованих логікою дій: жінка отрує власну доньку

Отже, завершуючи розвідку, можемо зробити висновок, що Шевченко, частково засвоївши набутки попередників у тлумаченні образу національного ворога, суттєво трансформував його. Ворог у творчій інтерпретації поета може бути зовнішнім (агресивно налаштовані щодо України представники інших народів) та внутрішнім (українець-зрадник, "малорос"-запроданець). У текстах Шевченка можна виокремити такі типологічні параметри зовнішнього ворога: сила, жорстокість, загроза базовим цінностям, смертельна небезпека. У відкритому протистоянні з зовнішнім ворогом нація стає згуртованішою, сильнішою, внутрішній ворог – навпаки ослаблює її, наближає до втрати державності.

Поруч із вільним вибором людиною зла, переходом на бік ворога, поет визначає і ще один чинник, що породжує гріх – відмову людини від можливості діяти згідно із власною волею, непротивлення загарбникам, скорення зовнішнім обставинам. Тому важливо, через саморефлексію, самопізнання, зазирнути у власне серце, віднайти ворога у собі – недоліки, страх, сумнів, духовну слабкість, конформізм – та знищити його. Саме внутрішня резистентність, опірність, спрямована на захист душі від занапащення, рятує від будь-якого агресора, завойовника. Біблійною вічною мудрістю сповнені рядки Шевченка звернені до Бога: "Спаси мою душу,/ Да не скаже хитрий ворог:/ "Я його подужав"" [9, 360].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Волкова Т. П. Философская концепция Другого в контексте формирования мультикультурного общества // Вестник МГТУ. – Т. 11. № 1. – 2008. – С. 84–88.
2. Глушко А. О. Образ "перманентного зовнішнього ворога" як національний автостереотип українців і словенців // Український історичний журнал. – № 3. – 2012. – С. 135–142.
3. Зиммель Г. Человек как враг // Избранное. Т. 1: Философия культуры. – М., 1996. – 671 с.
4. Левинас Э. Избранное. Тотальность и Бесконечное. – М.-СПб., 2000. – 416 с.
5. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України (Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп.ред.) та ін. – К., 1996. – 942 с.
6. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. – М., 2004. – 640 с.
7. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – Минск, 1999. – 672с.
8. Шевельов Ю. З історії незакінченої війни. К., 2009. – 471 с.
9. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. – К., 2001. – Т. 1.: Поезія 1837–1847. – 784 с.
10. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. – К., 2001. – Т. 2.: Поезія 1847–1861. – 784 с.
11. Bahador B. Mapping the Enemy Image through Different Conflict Stages. [Електронний ресурс]: http://convention2.allacademic.com/one/isa/isa11/index.php?click_key=1&PHPSESSID=a79500fd9cf47570a717733a309d298
12. Ross M. H. Culture in comparative political analyses // Comparative politics, nationality, culture, and structure. New York, 2009. – P. 136–138.

Надійшла до редколегії 11.03.14

Лебедь Е.

Художественная модификация образа врага в поэтическом творчестве Тараса Шевченко

Задание статьи – исследовать природу и семантическую наполненность образа врага в поэтическом наследии Тараса Шевченко. Парадигма образа врага рассматривается в нескольких планах: религиозном, психологическом и философском. Отдельное внимание уделяется в работе анализу дискурса перманентного национального врага в украинской культурной традиции, который, не смотря на негативную конотацию, благоприятно влиял на консолидацию народа. Тема враждебности исторически тесно связана с категорией "инаковости". Автор интерпретирует идею "другого" в текстах поэта на основе философских концепций Ж.-П. Сартра и Э. Левинаса, а также с точки зрения романтического представления о "национальном" как наивысшей форме выражения "инаковости".

Ключевые слова: враг, враждебность (агрессивность), другой, инаковость.

Lebid Y.

The image of the enemy in the poetic works of Taras Shevchenko

The investigation is devoted to research of sense and structure of image of the enemy in T. Shevchenko's poetical creative work. The paradigm of image of enemy is examined in a few plans: religious, psychological and philosophical. In the article separate attention was paid to discourse of permanent national enemy in Ukrainian cultural tradition, which was favourably influenced on people's consolidation. Theme of hostility closely related to the category of "otherness". The paper analyses the philosophical concept of the "other" in Shevchenko's poetry considers the idea of the philosophy of E. Levinas and J.-P. Sartre, and also from the position of literary critics of Romanticism epoch about "national" as the greatest form of expression of the "otherness".

Key words: enemy, hostility (aggression), "other", "otherness".

УДК 821.161.2–82-1:111.852 Шевченко Т.

**А. Ланге, магістр славістики
Лейпцізького університету,
Національний університет
"Києво-Могилянська академія"**

ОБРАЗ МАТЕРІ В "КОБЗАРИ" ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті розглядається образ матері у творчості Тараса Шевченка. Т. Шевченко у своїх творах часто пише про матір, для подальшого аналізу були вибрані такі твори: поеми "Катерина", "Наймичка", "Марія" та "Відьма". Ці чотири поеми були обрані саме тому, що вони були написані у хрономозічній послідовності й об'єднані схожими сюжетами. Долі головних героїнь цих творів дуже схожі, але кожна із них знаходить інший вихід із ситуації. Саме це робить поеми Тараса Шевченка про жіночі долі такими цікавими та актуальними. У роботі будуть порівнюватися спільні мотиви, щоб показати розвиток сюжету. Метою змістового аналізу є опис та порівняння постаті матері, щоб нарешті визначити жіночий портрет у поемах Тараса Шевченка про матері.

Ключові слова: матір, Шевченко, "Кобзар", мотиви.